

XII

Η Μ Ν Η Μ Η

Ἐν ταῖς ὁμίλαις μου προχωρῶ ἀύθαιρέτως πως. Ἄφ' οὐ πᾶσα δεξιότης ἡμῶν εἴτε καθ' ὅλου εἴτε ἐν μέρει εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν συνειρμῶν, εὐλόγον ἦτο μετὰ τὸν περὶ συνειρμοῦ λόγον νὰ πραγματευθῶ περὶ μνήμης καὶ μετ' αὐτὴν περὶ διαφέροντος καὶ προσοχῆς. Ἀλλὰ γενομένου ἤδη λόγου περὶ τῶν δύο τελευταίων γεγονότων, ἀνάγκη νῦν ἀνυπερθέτως νὰ διαλάβω περὶ μνήμης· διότι τὰ φαινόμενα τῆς μνήμης εἶναι ἐκ τῶν ἀπλουστάτων καὶ ἀμεσωτάτων ἐπακολουθημάτων τοῦ ὅτι τὸ πνεῦμα ἡμῶν εἶναι κυρίως συνειρμική τις μηχανή. Ταῦτα, εἴπερ τινὰ καὶ ἄλλα, καταδεικνύουσι τὴν γονιμότητα τῶν νόμων τοῦ συνειρμοῦ ὡς ἀρχῶν ψυχολογικῆς ἀναλύσεως. Προσέτι δὲ ἡ μνήμη εἶναι τόσον ἀξιόλογος ἐν τῷ σχολείῳ δεξιότης, ὥστε μετὰ περιεργίας ἴσως προσδοκᾶτε νὰ μάθητε τί πρὸς ὑμᾶς χρήσιμον δύναται νὰ εἴπη ἡ ψυχολογία.

Τὸ πάλαι, ἐὰν τις ἠρωτᾶτο διὰ τί ἐν τινι στιγμῇ ἐνθυμεῖται γεγονός τι τοῦ παρελθόντος αὐτοῦ βίου, ἡ μόνη ἀπόκρισις ἦτο, ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ κέκτηται δυνάμιν τινα καλουμένην μνήμην, ὅτι τῆς δυνάμεως ταύτης ἡ ἀναφαιρέτος λειτουργία εἶναι νὰ ἐνθυμῆται καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν ἐν τῇ στιγμῇ ἐκείνῃ ὀφείλει οὗτος ἀναγκαίως νὰ ἔχη τινὰ γνῶσιν τοῦ μορίου ἐκείνου τοῦ παρελθόντος. Ταύτην τὴν διὰ τῆς «δυνάμεως» ἐξήγησιν τῆς μνήμης ἀνέτρεψε πρόρριζον ἡ διδασκαλία τοῦ συνειρμοῦ. Ἐὰν δυνάμιν τῆς μνήμης νοῆτε μηδὲν ἄλλο ἢ ὅτι δυνάμεθα νὰ ἐνθυμώμεθα, μηδὲν ἄλλο ἢ ἀφηρημένον τι ὄνομα περὶ τῆς ἐν ἡμῖν δεξιότητος τοῦ ν' ἀναμιμνησκώμεθα τοῦ παρελθόντος, τοῦτο οὐδὲν βλάπτει· ἔχομεν τὴν δυνάμιν ταύτην, διότι ἀναμφισβητήτως ὑπάρχει ἐν ἡμῖν δεξιότης τοιαύτη. Ἀλλ' ἐὰν δυνάμιν λέγητε ἀρχὴν ἐξηγητικὴν τῆς γενικῆς δεξιότητος τοῦ ἀναμιμνησκεθαι, ἡ ὑμετέρα ψυχολογία εἶναι κενή. Ἡ συνειρμολο-

γική ψυχολογία τούναντίον ἐρμηνεύει πᾶν ἕκαστον γεγονὸς τῆς μνήμης καὶ τοῦτο ποιούσα συνερμηνεύει ἅμα καὶ τὴν γενικὴν ἐκείνην δύναμιν. Τὸ λέγειν ὅτι ἡ μνήμη εἶναι «δύναμις», δὲν εἶναι πραγματικὴ οὐδ' ἐσχάτη ἐξήγησις, διότι αὐτὴ αὐτὴ ἡ δύναμις ἐρμηνεύεται ὡς ἐπακολουθήμα τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων.

Τί τοῦτο σημαίνει, δύναται εὐχερέστατα νὰ καταδειχθῇ. Ὑποθεσίθω, ὅτι ἐπὶ τινὰ στιγμὴν σιγῶ καὶ κατόπιν λέγω πρὸς ὑμᾶς μετὰ τόνου ἐπιτακτικοῦ : « Ἐνθυμήθητε ! Ἀναμνήσθητε ! » Ἄρά γε ἡ δύναμις τῆς ὑμετέρας μνήμης θὰ ὑπακούσῃ εἰς τὸ ἐπίταγμα καὶ θ' ἀναπλάσῃ ὠρισμένην τινὰ εἰκόνα ἐκ τοῦ παρελθόντος ὑμῶν ; Οὐχὶ βεβαίως. Ἴσταται ἀργούσα καὶ ἐρωτῶσα : « Τίνος πράγματος θέλετε ν' ἀναμνησθῶ ; » Ἐνὶ λόγῳ ἔχει ἀνάγκην ἀναπλαστικοῦ συνθήματος. Ἄλλ' ἐὰν εἶπω : ἐνθυμήθητε τὸν χρόνον τῆς γεννήσεως ὑμῶν ἢ ἐνθυμήθητε τί εἶχετε ὡς πρόγευμα ἢ ἐνθυμήθητε τὴν διαδοχὴν τῶν φθόγγων ἐν τῇ μουσικῇ κλίμακι, ἢ μνημονικὴ ὑμῶν δύναμις εὐθὺς παράγει τὸ ἀπαιτούμενον ἀποτέλεσμα· τὸ «σύνθημα» ἐν μέσῳ τῶν παμπληθῶν δυνατῶν ἀναμνήσεων κατευθύνει ταύτην πρὸς ὠρισμένον σημεῖον. Καὶ ἐὰν ἐξετάσητε πῶς συμβαίνει τοῦτο, πάραυτα θὰ εὕρητε, ὅτι τὸ ἀναπλαστικὸν σύνθημα εἶναι συνεζευγμένον μετὰ τοῦ ἀναπλαττομένου πράγματος διὰ συνειρμοῦ κατὰ συνάφειαν. Αἱ λέξεις «χρόνος τῆς γεννήσεώς μου» διατελοῦσιν ἐν ἰσχυρῷ συνειρμῷ πρὸς ἀριθμὸν τινὰ, μῆνα, ἔτος· αἱ λέξεις «πρόγευμα κατὰ ταύτην τὴν πρωίαν» ἀποκόπτουσι πάσας τὰς ἄλλας γραμμάς ἀναμνήσεως πλὴν τὰς ἀγούσας εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ καφέ, τοῦ καπνιστοῦ χοιρείου λίπους καὶ τῶν ῥῶν. Αἱ λέξεις «μουσικὴ κλίμαξ» εἶναι οἱ ἐν τῇ συνειδήσει παλαιοὶ γείτονες τῶν φθόγγων do, ré, mi, fa, sol, la κτλ. Οἱ νόμοι τοῦ συνειρμοῦ διέπουν τῷ ὄντι πᾶσαν πορείαν τῆς νοήσεως μὴ διακοπτομένην ὑπ' ἕξωθεν ἐγγινομένων ἐν ἡμῖν αἰσθημάτων. Ὅ,τι δῆποτε ἐμφανίζεται ἐν τῷ πνεύματι, ὀφείλει νὰ εἰσαχθῇ εἰς αὐτό, εἰσαχθὲν δὲ συνείρεται πρὸς τι προϋπάρχον ἐκεῖ. Τοῦτο ἀληθεύει καὶ περὶ παντός, οὔτινος ἀναμνησθεσθε καὶ περὶ παντός, περὶ οὗ διανοεῖσθε.

Ἀκριβέστερα τις ἐπίσκεψις θὰ καταδείξῃ πρὸς ὑμᾶς ἰδιότητας τῆς μνήμης, αἵτινες θὰ ἐφαίνοντο ὅλως παράδοξοι καὶ ἀνεξήγητοι, ἐὰν ἦτο ἀνάγκη νὰ θεωρῶμεν αὐτὴν ὡς ἀποτέλεσμα καθαρῶς πνευματικῆς δυνάμεως. Ἐὰν ἡ μνήμη ἦτο δύναμις χορηγηθεῖσα εἰς ἡμᾶς μόνον πρὸς πρακτικὴν αὐτῆς χρῆσιν, ἔπρεπε νὰ ἐνθουμώμεθα εὐχερέστατα πᾶν ὅ,τι εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀναγκαιότατον νὰ ἐνθουμώμεθα, τὸ δὲ συχνὸν τῆς ἐπαναλήψεως, τὸ πρόσφατον τῆς παραστάσεως καὶ τὰ τοιαῦτα οὐδεμίαν θὰ εἶχον ἀξίαν. Κατὰ τὴν τοιαύτην ἐκδοχὴν θὰ ἦτο ἀκατάληπτος τις ἀνωμαλία τὸ ὅτι κάλλιστα μὲν ἐνθουμώμεθα τὸ συχνάκις ἐπαναληφθὲν καὶ τὸ ἀρτίως συμβάν, ἀμνημονοῦμεν δὲ τοῦ ἅπαξ ἢ πρὸ χρόνου πολλοῦ γενομένου. Ἄλλ' ἐὰν ἐνθουμώμεθα ἕνεκα τῶν συνειρμῶν καὶ ἐὰν τῶν συνειρμῶν τούτων (ὡς παραδέχονται οἱ φυσιολογικοὶ ψυχολόγοι) αἰτία εἶναι οἱ ἐν τῇ ἐγκεφαλικῇ οὐσίᾳ ὀργανικῶς ἐγχαραττόμενοι πόροι ἢ ἴχνη, εὐχερῶς βλέπομεν διὰ τί τηλικαύτην ἔχει δύναμιν ἡ ἐπαναλήψις καὶ τὸ πρόσφατον τῆς ἐντυπώσεως. Πόροι συχνάκις ἢ ἀρτίως χαρᾶχθέντες εἶναι οἱ μάλιστα διατηρούμενοι ἀνοικτοί· παρ' αὐτῶν δυνάμεθα νὰ προσδοκῶμεν, ὅτι εὐχερέστατα θὰ ἄγωσιν ἐπὶ τὸ τέλος. Οἱ νόμοι ἄρα τῆς μνήμης, οἷους εὐρίσκομεν ἐν ἡμῖν, ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς συνειρμικῆς ἡμῶν συστάσεως καί, ὅταν ἀπαλλαγῶμεν τῆς σαρκός, εἶναι εὐνόητον ὅτι δὲν θὰ ὑπάρχωσι πλέον.

Συγκεφαλαιούμενοι λοιπὸν λέγομεν, ὅτι ἡ μνήμη εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν συνειρμῶν καὶ ὅτι οὗτοι ἐν τοῖς ἐσχάτοις αὐτῶν στοιχείοις ὀφείλονται πιθανώτατα εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἐγκεφάλου ἡμῶν.

Ἀκριβέστερον ἀναλύοντες τὰς ἰδιότητας τῆς μνήμης διττῶς δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν αὐτὴν, ἥτοι δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ. Δυνάμει μὲν ἡ μνήμη εἶναι οἷόν τις ἀποθήκη, ἐνεργείᾳ δὲ εἶναι ἐνεστῶσα ἀνάμνησις ἰδίου τινὸς γεγονότος. Ἡ μνήμη ἡμῶν περιέχει πληθὺν παντοειδῶν γεγονότων, ἅτινα νῦν δὲν ἐνθουμώμεθα, ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ ἀναμνησθῶμεν, εὐθύς ὡς δοθῇ τὸ κατάλληλον σύνθημα. Ἡ γενικὴ μνήμη καὶ ἡ εἰδικὴ ἀνάμνησις ἐρμηνεύονται διὰ τοῦ συνειρ-

μοῦ. Μνήμη ἡσκημένη στηρίζεται ἐπὶ ὀργανικοῦ συστήματος συνειρμῶν, ἡ δὲ ἀρετὴ αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἐκ δύο ἰδιοτήτων, ἐκ τῆς ἐπιμονῆς τῶν συνειρμῶν καὶ ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν.

Ἐξεταστέα πρῶτον ἡ ἐπιμονὴ τῶν συνειρμῶν. Ἐπ' αὐτῆς στηρίζεται τὸ χάρισμα ἐκεῖνο τοῦ ἀνθρώπου, ὅπερ δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἔμφυτον μνημονικόν. Ἐὰν θεωρήσωμεν τὸν ἐγκέφαλον, καὶ νομίζω ὅτι ὀφείλομεν νὰ ποιήσωμεν τοῦτο, ὡς τὸν ὀργανικὸν ὄρον, δι' οὗ συνείρονται πρὸς ἄλληλα τὰ ἴχνη τῆς ἡμετέρας ἐμπειρίας, ὀφείλομεν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐγκέφαλοί τινες εἶναι «κηρὸς ὥστε νὰ δέχωνται τὰς ἐντυπώσεις καὶ μάρμαρον ὥστε νὰ διατηρῶσιν αὐτάς». Αἱ ἐλάχισται ἐντυπώσεις διαμένουσιν ἐν αὐτοῖς διαρκεῖς. Ὀνόματα, χρονολογίαι, τιμαὶ ἀντικειμένων, ἀνέκδοτα, χωρία συγγραφέων διασφύζονται ἀνεξίτηλα: τὰ διάφορα στοιχεῖα τῶν πραγμάτων τούτων συνέχονται πρὸς ἄλληλα οὕτω συμπαγῶς, ὥστε τὸ ἄτομον ταχέως ἀποβαίνει περιπατοῦσα ἐγκυκλοπαιδεῖα. Πάντα ταῦτα δύνανται νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῷ πνεύματι ἀνθρώπου τινὸς ἄνευ οὐδεμιᾶς φιλοσοφικῆς τάσεως, χωρὶς δῆλον ὅτι νὰ ἐπιζητῆ οὗτος, ὅπως συγχωνεύσῃ τὸ προσκτηθὲν ὑλικὸν καὶ συγκροτήσῃ λογικὸν τι σύστημα. Ἐν συλλογαῖς ἀνεκδότων καὶ ἐπ' ἐσχάτων καὶ ἐν ψυχολογικοῖς ἐγχειριδίοις εὐρίσκομεν μνημονευόμενα τοιαῦτα παραδείγματα τεράτων, ὡς δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν τοὺς τοιοῦτους ἀνθρώπους, τῆς ἀσυναρτήτου ταύτης μνήμης: εἶναι δὲ ἄλλως οἱ τοιοῦτοι πολλάκις ἀφύεστατοι. Ἡ μνήμη αὕτη δὲν εἶναι φυσικῶς τῷ λόγῳ ἀσυμβίβαστος πρὸς πνεῦμα φιλοσοφικόν: διότι τὰ πνευματικὰ γνωρίσματα εἶναι ἐπιδεκτικὰ πλείστης ποικιλίας. Καὶ ὅταν μνήμη καὶ πνεῦμα φιλοσοφικὸν ἐνῶνται ἐν τῷ αὐτῷ προσώπῳ, τότε ἀληθῶς ἔχομεν τὴν ὑψίστην βαθμίδα τῆς πνευματικῆς δυνάμεως. Οἱ Walter Scott, οἱ Λειβνίτιοι, οἱ Γλάδστωνες, οἱ Goethe καὶ πάντα τὰ ἀληθῶς μεγάλα πνεύματα τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι τοῦ τύπου τούτου. Ἡ ὑψίστη πνευματικὴ δύναμις φαίνεται, ὅτι ἀπαιτεῖ ὄντως τὴν ἐνῶσιν ταύτην. Ὁ κεκτημένος πνεῦμα φιλοσοφικὸν καὶ συστηματικόν, ἀλλὰ στερούμενος ἀγαθῆς

ἀσυναρτήτου (desultory) μνήμης, δύναται μὲν νὰ γινώσκη πῶς ἐργαζόμενος νὰ παράγη ἀποτελέσματα καὶ νὰ ἐνθυμῆται τοῦ ἀνατρέχων δύναται ν' ἀνεύρη τοιαῦτα ἐν τοῖς βιβλίοις, ἀλλ' ὅμως ὁ εἰς τοιαύτας ζητήσεις καταναλισκόμενος χρόνος τοσοῦτον παρεμποδίζει αὐτὸν ἐν τῇ ἐργασίᾳ, ὥστε νὰ παρευδοκιμῆται ὑπὸ τοῦ σοφοῦ τοῦ κεκτημένου μνήμην στεγανὴν καὶ ἐργαζομένου ἀνεμποδίστως καὶ οἰκονομικῶς.

Ὁ ἐναντίος τύπος, ἤτοι ὁ τύπος, καθ' ὃν οἱ συνειρμοὶ εἶναι ἤκιστα διαρκεῖς καὶ ἐπίμονοι, ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις, οἵτινες σχεδὸν παντάπασι στεροῦνται ἀσυναρτήτου μνήμης. Ἐὰν δ' οὗτοι ἀμοιρῶσιν ἅμα λογικοῦ καὶ συστηματικοῦ πνεύματος, καλοῦνται ἀμβλεῖς. Ἡ ἐγκεφαλικὴ αὐτῶν ὕλη ὁμοιάζει πῶς πρὸς πηκτώδη οὐσίαν, ἐν ἣ αἱ ἐντυπώσεις ἀνοίγουσιν εὐχερῶς ὁδοὺς ἢ πόρους, οἵτινες ταχέως κλείονται πάλιν, ὥστε ὁ ἐγκέφαλος ἐπανέρχεται εἰς τὴν πρώτην ἀδιάφορον κατάστασιν αὐτοῦ.

Ἀλλὰ δυνατὸν νὰ συμβῆ ἐνταῦθα, ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν πηκτωδῶν οὐσιῶν, ἐντύπώσεις τις κραδαίνουσα τὸν ἐγκέφαλον ὅλον νὰ μεταδοθῆ κυματοειδῶς εἰς ἄλλα αὐτοῦ μέρη. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἄμεσος ἐντύπωσις ἀφανίζεται μὲν ταχέως, ἀλλ' ἄλλοιοῖ τὴν ἐγκεφαλικὴν ὕλην· διότι οἱ ὑπ' αὐτῆς ἀποτυπούμενοι πόροι παραμένουσι καὶ γίνονται τόσαι πάροδοι, δι' ὧν ἡ ἐντύπωσις δύναται ν' ἀναπλασθῆ, ἐὰν οὗτοι ἐκ νέου ἐρεθισθῶσιν. Τὸ ἀναπλαστικὸν τῆς ἐντυπώσεως ἤρτηται φυσικῶς τῷ λόγῳ ἐκ τῆς ποικιλίας τῶν ὁδῶν τούτων καὶ ἐκ τῆς συχνῆς αὐτῶν χρήσεως. Πᾶς πόρος εἶναι ἀληθῶς πλέγμα συνειρμῶν, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἀναπληροῖ ἱκανῶς τὴν ἔλλειψιν τῆς μονιμότητος, ἣν ἐν ἀρχῇ εἶχεν ἡ ἐντύπωσις. Ἐκαστος μὲν συνειρμὸς εἶναι, ὡς ἀλλαχοῦ ἔγραψα, ἀγκιστρον, ἐξ οὗ κρέμαται ἡ ἐντύπωσις, εἶναι μέσον, ὅπως ἀλιεύωμεν αὐτήν, ὅταν καταβυθισθῆ ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν. Ὁμοῦ δὲ πάντες οἱ συνειρμοὶ συγκροτοῦσι δίκτυον, δι' οὗ κατεχομένη ἡ ἐντύπωσις ἐνυφαίνεται ἐν τῷ ὄλῳ ἰστῷ τῆς ἡμετέρας νοήσεως. Διὸ τὸ «μυστήριον μνήμης ἀγαθῆς» εἶναι ὁ σχηματισμὸς πολλαπλῶν καὶ ποικίλων συνειρ-

μῶν μετὰ παντός γεγονότος, ὅπερ θέλομεν νὰ διαμνημονεύσωμεν. Ἄλλ' ὁ σχηματισμὸς οὗτος συνειρμῶν μετὰ τινος γεγονότος τί ἄλλο εἶναι ἢ τὸ νὰ διανοώμεθα ὡς μάλιστα περὶ τοῦ γεγονότος; Ἐνὶ λόγῳ ἐκ δύο ἀνθρώπων τὴν αὐτὴν ἐχόντων ἐξωτερικὴν ἐμπειρίαν ἐκεῖνος κέκτηται τὴν ἀρίστην μνήμην, ὅστις τὰ μάλιστα διανοεῖται καὶ διασκοπεῖ τὴν ἐμπειρίαν ταύτην καὶ συνυφαίνει τὰ μέρη αὐτῆς πρὸς ἄλληλα κατὰ τὰς μάλιστα συστηματικὰς σχέσεις.

Ἄλλ' ἐὰν ἡ δεξιότης τοῦ νὰ ἐνθυμώμεθα πράγμα τι ἐξαρτᾶται μάλιστα ἐκ τοῦ συνειρμοῦ αὐτοῦ πρὸς τὰς παραστάσεις ἄλλων πραγμάτων, ἅτινα οὕτω γίνονται ἀναπλαστικὰ αὐτοῦ συνθήματα, συνάγεται ἐντεῦθεν σπουδαῖον παιδαγωγικὸν συμπέρασμα: **Ἡ γενικὴ ἢ στοιχειώδης μνήμη οὐδεμιᾶς βελτιώσεως εἶναι ἐπιδεκτικὴ. Βελτίωσιν ἐπιδέχεται μόνον ἡ μνήμη εἰδικῶν συστημάτων παραστάσεων συνειρμῶν συνδεδεμένων.** Καὶ ἡ βελτίωσις αὕτη ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος παραστάσεις συνείρονται πρὸς ἀλλήλας. Ἰσχυρῶς μὲν καὶ βαθέως συνεπιπλεκόμεναι διασφύζονται, χαλαρῶς δὲ συνδεδόμεναι τείνουσι νὰ διασκορπισθῶσιν ἀναλόγως πρὸς τὸ ἔμφυτον μνημονικὸν τοῦ ἐγκεφάλου. Οὐδεμία οὔτε ἀσκήσις οὔτε ἐπανάληψις οὔτε ἀναδιήγησις ἀναφερομένη εἰς τὴν μνήμην εἰδικοῦ τινος συστήματος γεγονότων, οἷον τῶν ἱστορικῶν, θὰ προαγάγῃ τὴν εὐχέρειαν καὶ διάρκειαν, μεθ' ἧς ἀντικείμενα ἀνήκοντα εἰς σύστημα ὅλως διάφορον — οἷον εἰς τὸ σύστημα τῶν χημικῶν γεγονότων — τείνουσι νὰ διατηρηθῶσιν ἐν τῷ πνεύματι. Τὸ δεύτερον τοῦτο σύστημα ὀφείλει νὰ ὑποβληθῇ καθ' ἑαυτὸ εἰς ἰδιαιτέραν πνευματικὴν ἐξεργασίαν· χημικόν τι γεγονὸς τείνει νὰ διατηρηθῇ μόνιμον ἐν τῇ μνήμῃ, ἐὰν συνδεθῇ μετὰ τῶν παραστάσεων ἄλλων χημικῶν γεγονότων, εἰ δὲ μή, ἐκπίπτει εὐχερῶς καὶ ἀφανίζεται.

Ἐχομεν ἄρα οὐχὶ μίαν μνημονικὴν δύναμιν, ἀλλὰ πολλὰς, καὶ δὴ τόσας, ὅσα ἔχομεν συστήματα ἀντικειμένων καθ' ἕξιν συμπλεγμένων πρὸς ἀλληλα ἐν τῷ πνεύματι. Ἀντικείμενόν τι διασφύζεται ἐν τῇ μνήμῃ μόνον ὑπὸ τῶν συνειρμῶν, οὓς ἐκτήσατο ἐν τῷ

ιδίῳ αὐτοῦ συστήματι. Τὸ δὲ νὰ μανθάνη τις γεγονότα ἑτέρου συστήματος οὐδαμῶς θὰ συντελέσῃ εἰς τὸ νὰ διασωθῇ ἐν τῇ μνήμῃ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀντικείμενον, διότι ἀπλούστατα τοῦτο ἐν τῷ ἑτέρῳ ἐκείνῳ συστήματι οὐδὲν εὐρίσκει ἀναπλαστικὸν σύνθημα.

Πάμπολλα τούτου παραδείγματα ὑπάρχουσιν. Οἱ πλείστοι τῶν ἀνθρώπων ἔχουσιν ἀγαθὴν μνήμην γεγονότων συναπτομένων πρὸς τὰ οἰκεία αὐτῶν ἀσχολήματα. Ἐταῖρος ἀθλητικοῦ συλλόγου, ὅστις περὶ τὸ μανθάνειν γράμματα εἶναι ἀφυέστατος, δύναται νὰ καταπλήξῃ ὑμᾶς διὰ τῆς γνώσεως τῶν ἐπιδόσεων (records) τῶν διαφόρων γυμνασμάτων καὶ ἀγωνισμάτων καὶ ν' ἀποδειχθῇ περιπατοῦν λεξικὸν ἀθλητικῆς στατιστικῆς. Αἰτία δὲ τούτου εἶναι, ὅτι τὸ πνεῦμα αὐτοῦ διηνεκῶς ἐπανακάμπει ἐπὶ τὰ πράγματα ταῦτα, συγκρίνει αὐτά, διατάσσει καὶ φυλοκρινεῖ· διαμένουσι δὲ ταῦτα ἐν τῷ πνεύματι αὐτοῦ οὐχὶ ὡς διεζευγμένα καὶ χωριστὰ γεγονότα, ἀλλ' ὡς ἀποτελεστικὰ συστήματος ἐννοιῶν συμπαγοῦς. Ὁ ἔμπορος ἐνθυμεῖται τιμὰς, ὁ πολιτικὸς ἄλλων πολιτικῶν λόγους καὶ ψήφους μετ' ἀφθονίας λεπτομερειῶν καταπληττούσης μὲν τοὺς ἀπείρους, ἀλλ' εὐεξηγήτου οὔσης ἐκ τῆς μεγάλης πνευματικῆς ἐργασίας, ἣν οὗτοι καταβάλλουσι περὶ τὰ πράγματα ταῦτα.

Ἡ μνήμη γεγονότων ἢ ἐξαισία, ἣν ὁ Δαρβῖνος καὶ ὁ Σπένσερος ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν ἐμφανίζουσιν, εἶναι οὐχὶ ἀσυμβίβαστος πρὸς μέσον τινὰ βαθμὸν παρ' αὐτοῖς φυσιολογικοῦ μνημονικοῦ. Ἄς ἐπιχειρήσῃ τις πρῶτῳ ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ ν' ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειαν θεωρίας, οἷα ἢ τῆς ἐξελίξεως, καὶ τὰ γεγονότα ταχέως θ' ἀθροισθῶσι καὶ θὰ συγκολληθῶσιν ἐν τῷ πνεύματι αὐτοῦ, ὅπως αἱ ρᾶγες τῆς σταφυλῆς περὶ τὸν μίσχον αὐτῶν. Αἱ σχέσεις αὐτῶν πρὸς τὴν θεωρίαν θὰ διατηρῶσι ταῦτα στερεῶς, καὶ ὅσῳ πλείονας σχέσεις ὁ ἐρευνῶν εἶναι ἰκανὸς ν' ἀνευρίσκῃ, τόσῳ μείζων ἀποβαίνει ἡ σοφία αὐτοῦ. Ὁ δὲ πάλιν θεωρητικὸς δυνατὸν νὰ ἔχῃ μικρὰν ἢ μηδεμίαν ἀσυνάρτητον μνήμην γεγονότων. Ἄχρηστα γεγονότα παρέρχονται ἀπαρατήρητα ὑπ' αὐτοῦ καὶ περιπίπτουσιν εἰς λήθην ἅμα γνωσθέντα. Μετὰ τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς

αὐτοῦ σοφίας συνοικεῖ καὶ ἐγκυκλοπαιδική τις ἄγνοια ἐγκρυπτομένη, οὕτως εἰπεῖν, ἐντὸς τῶν διαστημάτων τοῦ ὑφάσματος ἐκείνης. Ἐξ ὑμῶν οἱ πρὸς λογίους καὶ σοφοὺς οἰκείως συναναστρεφόμενοι εὐχερῶς θὰ ἐνθυμηθῆτε παραδείγματα τῆς κατηγορίας ταύτης.

Τὸ κάλλιστον σύστημα, ἐν ᾧ εἶναι δυνατόν νὰ συνυφανθῆ καὶ διατηρηθῆ παραστάσις τις, εἶναι σύστημα λογικόν, τὸ ἄλλως καλούμενον «ἐπιστήμη». Κατατάσσετε καὶ φυλοκρινεῖτε τὸ πρᾶγμα, ἐρμηνεύετε λογικῶς αὐτὸ κατὰ τὴν αἰτιώδη σχέσιν, παράγετε ἀπ' αὐτοῦ τὰ ἀναγκαῖα ἀποτελέσματα, ἀνακαλύπτετε τὸν φυσικὸν νόμον, εἰς ὃν τὸ πρᾶγμα τοῦτο ὑπόκειται, καὶ τότε θὰ ἔχητε τὴν ἀρίστην αὐτοῦ γνῶσιν. «Ἐπιστήμη» λοιπὸν εἶναι ἡ μεγίστη τῶν ἐπινοιῶν τῶν ἀπαλλακτικῶν κόπου. Ἀνακουφίζει τὴν μνήμην ἀπὸ τοῦ φόρτου ἀπείρων λεπτομερειῶν, ἀντικαθιστῶσα ἀντὶ τῶν καθαρῶς κατὰ συνάφειαν συνειρμῶν τὰς λογικὰς συνδέσεις τῆς ταυτότητος, ὁμοιότητος καὶ ἀναλογίας. Γινώσκοντες «νόμον» τινά, θ' ἀπάλλάττετε τὴν μνήμην ἀπὸ πληθῆος μερικῶν περιπτώσεων, διότι ὁ νόμος θ' ἀνακαλῆ εἰς ὑμᾶς πᾶν, οὔτινος ἔχετε ἀνάγκην. Παράδειγμα ἔστω ὁ νόμος τῆς διαθλάσεως τοῦ φωτός: Ἐὰν γινώσκητε τὸν νόμον τοῦτον, δύνασθε πάραυτα ἐπὶ φύλλου χάρτου νὰ παραστήσητε διὰ μολυβδοκονδύλου τὰς διαφόρους ἀλλοιώσεις, ἃς ὑφίσταται ἀντικείμενόν τι ὀρώμενον διὰ κοίλου ἢ κυρτοῦ φακοῦ ἢ διὰ πρίσματος. Ἄλλ' ἔὰν ἀγνοῆτε τὸν γενικὸν νόμον, ἀνάγκη πᾶσα νὰ ἔχητε τὴν μνήμην κατάφορτον λεπτομερειῶν καὶ ν' ἀναμιμνήσκησθε τῶν μερικῶν ἀποτελεσμάτων ἐκάστης τῶν τριῶν περιπτώσεων.

«Φιλοσοφικόν» σύστημα, ἐν ᾧ τὰ πάντα εὐρίσκουσι τὴν λογικὴν ἐξήγησιν αὐτῶν καὶ συνέχονται πρὸς ἄλληλα ὡς αἷτια καὶ αἰτιατά, θὰ ἦτο τὸ τέλειον μνημονικὸν σύστημα, ἐν ᾧ ἡ μεγίστη οἰκονομία μέσων θὰ παρῆγε μέγιστον πλοῦτον ἀποτελεσμάτων. Ὅθεν, ἐὰν ἔχωμεν ἀσυνάρτητον μνήμην ἀσθενῆ, δυνάμεθα ν' ἀπαλαττώμεθα κόπου πολλοῦ διαμορφοῦντες φιλοσοφικῶς τὴν διάνοιαν.

Ἐπάρχουσι πολλὰ συστήματα μνημοτεχνικά, τὰ μὲν γνωστὰ τοῖς πᾶσι, τὰ δὲ ἀπόκρυφα. Πάντα ταῦτα τὰ τεχνήματα σκο-

ποῦσι ν' ἀσκήσωσιν ἡμᾶς περί τινος μεθόδους καὶ στερεοτύπους τρόπους τοῦ διανοεῖσθαι περί τῶν πραγμάτων, ἅτινα θέλομεν νὰ διασώσωμεν ἐν τῇ μνήμῃ. Καὶ ἐὰν δ' εἶχον κῦρός τι καὶ ἀρμοδιότητα, δὲν θὰ ἐπεχειροῦν ἐνταῦθα νὰ διεξέλθω μετ' ἀκριβείας τὰ τῶν συστημάτων τούτων. Ἐν μόνον παράδειγμα εἰλημμένον ἐκ δημῶδους τινος συστήματος θὰ διασαφήσῃ τὰ ἀνωτέρω. Λαμβάνω τὴν ἀριθμητικὴν ἀλφάβητον, χρησιμεύουσαν ὅπως διαμνημονεύωμεν ἀριθμούς καὶ χρονολογίας. Ἐν τῷ συστήματι τούτῳ ἕκαστον ψηφίον παρίσταται δι' ἐνὸς ἢ πλειόνων συμφώνων: τὸ 1 διὰ τοῦ τ ἢ θ, τὸ 2 διὰ τοῦ ν, τὸ 3 διὰ τοῦ σ, τὸ 4 διὰ τοῦ ρ, τὸ 5 διὰ τοῦ μ, τὸ 6 διὰ τοῦ γ, κ, ξ, τὸ 7 διὰ τοῦ δ, ζ, τὸ 8 διὰ τοῦ β, φ, τὸ 9 διὰ τοῦ π, ψ, τὸ 0 διὰ τοῦ χ. Ὑποθεθείσθω νῦν ὅτι θέλομεν νὰ διαμνημονεύσωμεν τὴν χρονολογίαν τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥτοι τὸ ἔτος 1453. Τὰ τέσσαρα ταῦτα ψηφία παρίστανται διὰ τῶν γραμμάτων τ ρ μ σ, ἅτινα πάντα περιέχονται ἐν τῇ λέξει τρόμος. Πρὸς ἀπομνημόνευσιν λοιπὸν τῆς χρονολογίας 1453 ἐνθυμούμεθα τὴν λέξιν τρόμος, ἥτις ἀναμιμνήσκει τὰ δεινὰ τῶν Ἑλλήνων εὐθύς μετὰ τὴν ἄλωσιν.

Ἄλλὰ πλὴν τῆς ἐν τῷ συστήματι τούτῳ μεγίστης δυσχερείας τοῦ νὰ εὐρίσκωμεν τὰς καταλλήλους λέξεις εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὁ τρόπος οὗτος τοῦ διανοεῖσθαι περί χρονολογιῶν εἶναι λίαν πενιχρός, χυδαῖος καὶ μωρός· πολλῶν κρείττων εἶναι ἡ ὁδός, ἣν βαδίζει ὁ ἱστορικός. Ἐχει ἐν τῇ διανοίᾳ ποσὸν τι χρονολογιῶν ὁμοιοζουσῶν πρὸς τὰ ὄροσημα χώρας τινός. Γινώσκει τὴν ἱστορικὴν ἀλληλουχίαν τῶν γεγονότων καὶ δύναται συνήθως γεγονός τι κατὰ τὴν ὀρθὴν αὐτοῦ χρονολογίαν νὰ κατατάσῃ ἐν τῷ χρονολογικῷ πίνακι διασκοπῶν περί αὐτοῦ λογικῶς, ἤγουν ἀναφέρων αὐτὸ εἰς τὰ προηγούμενα, ἀναζητῶν τὰ σύγχρονα καὶ ἐπόμενα καὶ οὕτω ἐξιχνεύων τὴν χρονολογίαν τούτου διὰ τῆς συνδέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν χρονολογίαν ἐκείνων. Τὰ δὲ μνημοτεχνικὰ συστήματα, ἅτινα ἐπιτηδεύουσι τοιαύτας ἀλόγους μεθόδους, εἶναι μόνον εὐχρηστα, ὅπως μάθωμεν τὰ πρῶτα στοιχεῖα ἐν τινι συστήματι, γεγονότα οὕτω

μεμονωμένα, ὥστε μηδεμίαν νὰ ἔχωσι σχέσιν λογικὴν πρὸς τὰς λοιπὰς ἡμῶν παραστάσεις. Οὕτω λ. χ. ὁ περὶ τὴν φυσικὴν διατρίβων δύναται νὰ διατηρῇ ἐν τῇ μνήμῃ τὴν τάξιν τῶν χρωμάτων τοῦ ἡλιακοῦ φάσματος ἐνθυμούμενος τὸ συνθηματικὸν ὄνομα *Vibnioi*, ὅπερ ἀποτελοῦσι τὰ ἀρκτικά γράμματα τῶν λέξεων τῶν σημαίνουσῶν τὰ χρώματα ἐν τῇ γαλλικῇ γλώσσῃ.

Κατανοεῖτε νῦν διὰ τί τὸ νὰ ζητῶμεν νὰ ἐντυπῶμεν διὰ τῆς βίας καὶ διὰ μηχανικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἐπαναλήψεως ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ μαθητοῦ παραστάσεις, εἶναι χειρίστη μάθησις¹. Γίνεται δὲ τοῦτο συνήθως ὀλίγον πρὸ τῶν ἐξετάσεων. Ἄλλὰ πρᾶγμα οὕτω μαθητόμενον ὀλίγους ἀποτελεῖ συνειρμούς· τὸναντίον δὲ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἀνασκοπούμενον κατὰ διαφόρους ἡμέρας, ἀναθεωρούμενον κατὰ διαφόρους συναφείας, ἐπαναγινωσκόμενον, ἀνακαλούμενον ἀπαύστως, ἀναφερόμενον πρὸς ἄλλα πράγματα συζεύγνυται ἀρρήτως πρὸς τὴν ὅλην πνευματικὴν σύστασιν. Ἴδου διὰ τί ὀφείλετε ν' ἀσκῆτε καὶ ἐθίζετε τοὺς ὑμετέρους μαθητὰς περὶ τὴν διηνεκὴ ἐργασίαν καὶ ἐφαρμογὴν. Δὲν εἶναι ἠθικὸν ἀμάρτημα ἢ βιαία καὶ διὰ μηχανικῆς ἐπαναλήψεως ἐντύπωσις γνώσεων ἐν τῇ μνήμῃ· ἐπειδὴ δὲ μάλιστα ὁ τρόπος οὗτος εἶναι οἰκονομικώτατος, θὰ ᾔτο ὁ κάλλιστος, ἐὰν ᾔγεν ἐπὶ τὸ ποθοῦμενον τέρμα. Ἄλλὰ τοῦτο δὲν συμβαίνει, καὶ οἱ πρεσβύτεροι τῶν ὑμετέρων μαθητῶν δύνανται εὐχερῶς νὰ καταμάθωσι τὴν αἰτίαν αὐτοῦ.

Ἐκ τῶν εἰρημένων λοιπὸν συνάγεται, ὅτι ἡ τῶν πολλῶν δόξα, καθ' ἣν ἡ «μνήμη» ὡς γενικὴ καὶ στοιχειώδης δύναμις διὰ τῆς ἀσκήσεως προάγεται καὶ βελτιοῦται, εἶναι ἄντικρος ἡμαρτημένη. Ἡ μνήμη κατηγορίας τινὸς γεγονότων δύναται σφόδρα νὰ προαχθῇ διὰ τῆς περὶ τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀσκήσεως, ἐπειδὴ τὸ νέον εἰσερχόμενον γεγονὸς θὰ εὖρη τότε ἐν τῇ συνειδήσει παντοίας ἀναλογίας καὶ συνειρμούς, οἵτινες διαφυλάττουσιν αὐτὸ ἐπιδεκτικόν

¹ Ὁ Πλάτων ἤδη εἶπε: «ψυχῇ δὲ βίαιον οὐδὲν ἔμμονον μάθημα» (Πολιτεία VII, 536 E.) Σ. Μ.

ἀναπλάσεως. Ἄλλ' ἐτέρων κατηγοριῶν γεγονότα οὐδόλως θὰ καρπωθῶσι τὸ εὐεργέτημα τοῦτο· καὶ ἐάν τις μὴ ἀσκηθῆ ἔνδελεχῶς καὶ περὶ τὰς κατηγορίας αὐτῶν, θὰ ὑπάρχωσι ταῦτα εἰς τὴν διάκρισιν τῆς ἀπλῆς φυσιολογικῆς μνήμης, ἥτις, ὡς εἶδομεν, εἶναι πρακτικῶς σταθερὰ ποσότης. Ἄλλ' ὁμῶς ἀκούομεν πολλῶν λεγόντων: «Μεγάλως ἠδικήθην νέος ὢν· οἱ διδάσκαλοί μου οὐδόλως ἐφρόντισαν, ὅπως γυμνάσωσι τὴν μνήμην μου. Ἐάν μὲ ἠνάγκαζον ν' ἀπομνημονεύω ἐν τῷ σχολείῳ πληθὺν πραγμάτων, δὲν θὰ ἤμην νῦν ἐπιλήσμων παντός, ὅπερ ἀναγινώσκω καὶ ἀκούω». Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι πλάνη δεινὴ. Τὰ ἀπομνημονευόμενα ποιήματα θὰ καταστήσωσιν εὐχερῆστεραν τὴν μάθησιν καὶ ἀπομνημόνευσιν ἐτέρων μόνον ποιημάτων, ἀλλὰ πλέον οὐδέν. Τὸ αὐτὸ δ' ἀληθεύει καὶ περὶ τῶν ἱστορικῶν χρονολογιῶν, τῶν χημικῶν τύπων, τῶν γεωγραφικῶν ὀνομάτων κτλ.

Ἄλλ' ἐμπεσὼν εἰς τὸν περὶ ἀπομνημονεύσεως λόγον, νομίζω ὅτι γενικὴ τις καὶ πρακτικὴ παρατήρησις περὶ τοῦ πράγματος εἶναι οὐχὶ ἀπροσδιόνυσος ἐνταῦθα. Ἡ ὑπερβολὴ τῆς παλαιᾶς μεθόδου τῆς κατὰ λέξιν ἀποστηθίσεως καὶ ἡ μεγίστη ὠφέλεια τῆς κατὰ τὰ πρῶτα σχολικὰ ἔτη ἐποπτικῆς μεθόδου περιήγαγον τοὺς περὶ τὴν διδακτικὴν ἐπιμελῶς σπουδάζοντας εἰς τινὰ ὑπερακοντίζουσαν τὸ μέτρον ἀντίδρασιν, ὥστε νῦν τὸ ἀποστηθίζειν νὰ καταφρονῆται ἴσως παρὰ πολὺ. Διότι ἐπὶ τέλους εἶναι βεβαιότατον, ὅτι τὸ λεκτικὸν ὕλικόν εἶναι καθ' ὅλου τὸ προχειρότατον καὶ ὠφελιμώτατον πρὸς τὰς ἐργασίας τοῦ πνεύματος. Ἀφηρημένα ἔννοιαι ἀποβαίνουσι καθόλου τὰ οικονομικώτατα ὄργανα τῆς νοήσεως, εἶναι δὲ αὐταὶ πρὸς ἡμᾶς πεπηγυῖαι καὶ ἐνσενσάρκωται ἐν λέξεσιν. Ἐρευναι στατιστικαί, ὡς φαίνεται, ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος προϊούσης τῆς ἡλικίας ἔχει τάσιν νὰ ποιῆται ὀλιγωτέραν μὲν χρῆσιν ὀπτικῶν εἰκόνων, πλείονα δὲ χρῆσιν λέξεων. Τὸ πρᾶγμα τοῦτο πρὸς ἄλλοις πολλοῖς πρῶτον ἀνεκάλυψεν ὁ Galton ἐπὶ τῶν ἐταίρων τῆς Βασιλικῆς ἐταιρείας, οὓς ἠρώτησε περὶ τῶν πνευματικῶν εἰκόνων αὐτῶν.

Ρητέον λοιπόν, ὅτι σταθερὰ γυμνασία περὶ τὸ κατὰ λέξιν ἀπο-

στηθίζειν εἶναι ἀπαραίτητον στοιχεῖον πάσης ὑγιοῦς παιδεύσεως. Οὐδὲν οἰκτρότερον πνεύματος, ἐν ᾧ διαρκῶς ἀναπολείται ἡ μνήμη χωρίου τινὸς συγγραφῆς ἢ ἀνεκδότου ἢ περιπτώσεως τινὸς χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς τούτων ἔκφρασις καὶ ἀπόδοσις. Οὐδὲν δὲ πάλιν λυσιτελέστερον πρὸς ἄνθρωπον οὐδ' εὐαρεστότερον πρὸς τοὺς ἄλλους τοὺς πλησίον αὐτοῦ ἢ τὸ νὰ ἔχη πνεῦμα δεξιόν, ὥστε ἐν τῇ ἀφηγήσει ἱστορίας τινὸς ν' ἀποδίδῃ αὐτὰς τὰς λέξεις τοῦ διαλόγου ἢ νὰ ἐξαγγέλλῃ περικοπὴν τινὰ ἀκριβῆ καὶ πλήρη. Ἐν πάσῃ ἐπιστήμῃ ὑπάρχουσί τινες εὐστόχως ἐκλελεγμένοι, σύντομοι καὶ πρόχειροι τύποι συνοψίζοντες θαυμασίως πορίσματά τινα. Ἐπειδὴ δὲ ὁ τοὺς τύπους τούτους ἐν τῷ πνεύματι διαφυλάττων ὑπερέχει τῶν ἄλλων, ἔργον τοῦ διδασκάλου εἶναι ν' ἀνακοινοῖ αὐτοὺς εἰς τοὺς μαθητάς.

Ἄλλ' ἐν τῇ ἀποστηθίσει ὑπάρχουσιν εὐστοχοὶ καὶ ἄστοχοὶ μέθοδοι· ποιῶν δὲ ὁ διδάσκαλος ἐπιτηδεύει τοὺς μαθητάς περὶ τὴν χρῆσιν τῆς καλλίστης μεθόδου οὐ μόνον θὰ ἐπεγείρῃ τὸ διαφέρον αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ θὰ καταστήσῃ τὸ ἔργον αὐτῶν ἀκοπώτερον. Ἡ καλλίστη μέθοδος εἶναι βεβαίως νὰ μὴ εἰσάγωμεν βίᾳ εἰς τὸν ἐγκέφαλον φράσεις δι' ἀπλῆς ἐπαναλήψεως, ἀλλὰ ν' ἀναλύωμεν αὐτὰς καὶ νὰ νοῶμεν. Ἐὰν λ. χ. μέλλῃ ὁ μαθητὴς νὰ ἀπομνημονεύσῃ τὴν τελευταίαν ταύτην πρότασιν, πρῶτον μὲν ἄς ἐξεκλύσῃ τὸν γραμματικὸν αὐτῆς πυρῆνα καὶ ἄς μάθῃ τοῦτο : « Ἡ καλλίστη μέθοδος εἶναι νὰ μὴ εἰσάγωμεν βίᾳ εἰς τὸν ἐγκέφαλον, ἀλλὰ ν' ἀναλύωμεν », εἶτα δὲ ἄς προστεθῶσι κατὰ μικρὸν αἱ συμπληρωματικαὶ καὶ περιοριστικαὶ φράσεις : « Ἡ καλλίστη μέθοδος εἶναι βεβαίως νὰ μὴ εἰσάγωμεν βίᾳ εἰς τὸν ἐγκέφαλον φράσεις, ἀλλὰ ν' ἀναλύωμεν αὐτὰς καὶ νὰ νοῶμεν. Τέλος δὲ ἄς παρεμβληθῶσιν αἱ λέξεις, « δι' ἀπλῆς ἐπαναλήψεως », καὶ ἡ πρότασις ἔσται πλήρης καὶ μᾶλλον εὐνόητος καὶ εὐμνημονευτος ἢ διὰ τῆς καθαρῶς μηχανικῆς μεθόδου.

Τελευτῶν ὀφείλω νὰ εἶπω ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς μνήμης γενομένων συμβολῶν τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας.

Πολλοὶ περὶ τὴν ἐπιστημονικὴν παιδολογίαν καὶ περὶ τὰς πειραματικὰς αὐτῆς ἐρεύνας καὶ τὰ ὄργανα ἐνθουσιαστικοὶ πειρῶνται νὰ μετρήσωσιν ἀκριβῶς τὰς στοιχειώδεις πνευματικὰς δεξιότητας τοῦ παιδός· ἐκ τῶν δεξιοτήτων δὲ τούτων εὐμέτρητος εἶναι ἡ φυσιολογικὴ μνήμη, ἣν δυνάμεθα νὰ καλῶμεν ἄμεσον μνήμην. Ἀνάγκη πᾶσα ἐνταῦθα νὰ ἐπιδεικνύωμεν εἰς τὸν παῖδα σειρὰν γραμμάτων, συλλαβῶν, σχημάτων, εἰκόνων καὶ τῶν τοιούτων κατὰ χρονικὰ διαστήματα ἑνός, δύο ἢ πλειόνων δευτερολέπτων, ἢ κατ' ἴσα διαστήματα ν' ἀπαγγέλλωμεν πρὸ αὐτοῦ ὁμοίαν σειρὰν ὀνομάτων, καὶ εἶτα νὰ βλέπωμεν μετὰ πόσης ἀκριβείας δύναται ν' ἀναπλάσῃ τὰς σειρὰς ἐκείνας εἴτε εὐθὺς εἴτε μετὰ δέκα, εἴκοσιν ἢ ἐξήκοντα δευτερόλεπτα ἢ καὶ μετὰ πλείονα χρόνον. Κατὰ τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης ταύτης οἱ μαθηταὶ δυνατὸν νὰ κατατάττωνται ἐν μνημονικῇ κλίμακι· τῶν δὲ ψυχολόγων πολλοὶ χωροῦσιν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ νομίζωσιν, ὅτι ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ μεταρρυθμίξῃ τὴν τοῦ παιδός μεταχείρισιν κατὰ τὴν ἰσχὺν ἢ τὴν ἀσθένειαν τῆς μνήμης τὴν διὰ τῆς μετρήσεως ταύτης φανερὰν γενομένην.

Ἐνταῦθα δύναμαι μόνον νὰ ἐπαναλάβω, ἅπερ εἶπον πρὸς ὑμᾶς, πραγματευόμενος περὶ προσοχῆς: Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν οὕτω πολυσύνθετον καὶ ἐπίπλοκον, ὥστε ἡ μέτρησις μιᾶς τινος τῶν πνευματικῶν αὐτοῦ δεξιοτήτων χωριζομένη ἀπὸ τῆς πρὸς τὰς ἄλλας συναρμογῆς αὐτῆς εἶναι τῶν ἀδυνάτων ν' ἀποκαλύψῃ καὶ ἐμφανίσῃ τὴν ἀληθινὴν πνευματικὴν δύναμιν αὐτοῦ. Τοιαύτην ἄσκησιν, οἷα ἢ ἐν τῷ προμνημονευθέντι πειράματι, γινομένην περὶ ἀντικείμενα ἀδιάφορα καὶ ψυχρὰ καὶ ἀσυνάρτητα λογικῶς πρὸς ἄλληλα, ὧν ἡ πρακτικὴ ἀξία περιορίζεται μόνον εἰς αὐτὰ τὰ πειράματα, οὐδέποτε ἐν τῷ πραγματικῷ βίῳ θὰ συμβῆ νὰ ἐκτελέσωμεν. Ἐν τῷ βίῳ τῷ πραγματικῷ ἡ μνήμη πάντοτε δουλεύει εἰς διαφέρον τι· ἐνθυμούμεθα πράγματα κινουῦντα αὐτὰ ἀφ' ἑαυτῶν τὸ ἡμέτερον διαφέρον ἢ μετ' ἄλλων πραγμάτων κινούντων τὸ διαφέρον συνδεδεμένα. Ὁ παῖς λοιπόν, ὅστις ἐν τῇ πειραματικῷ καταρτισθείσῃ κλίμακι κατέχει τὴν ἐσχάτην βαθμίδα, δύναται ἔνεκα τοῦ πρὸς τι ἀντικεί-

μενον ισχυροῦ αὐτοῦ διαφέροντος καὶ ἔνεκα τοῦ λογικοῦ συνειρμοῦ, καθ' ὃν συνεπιπλέκει καὶ ὑφαίνει τὸ παρὸν περιεχόμενον τῆς ἑαυτοῦ ἐμπειρίας, νὰ εἶναι ὄντως μνημονικώτατος καὶ νὰ περαίνει τὰς σχολικὰς αὐτοῦ ἐργασίας πολὺ κρεῖττον ἢ τις τῶν ψιττακῶν ἐκείνων, ὅστις ἔνεκα τῆς ἀμέσου αὐτοῦ μνήμης κατέχει τὴν πρώτην βαθμίδα τῆς «ἐπιστημονικῶς ἠκριβωμένης» κλίμακος.

Ἡ ἐπικράτησις αὕτη τοῦ διαφέροντος καὶ τοῦ πάθους ἐν τῷ προσδιορισμῷ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνθρωπίνης ἐργασίας ἀναφαίνεται πανταχοῦ. Οὐδεμία στοιχειώδης μέτρησις ἐκτελουμένη ἐν ψυχολογικῷ ἐργαστηρίῳ εἶναι ἱκανὴ νὰ ἐπιχέῃ φῶς ἐπὶ τὴν πραγματικὴν πνευματικὴν δύναμιν ἀνθρώπου τινός· διότι τὸ ζωτικὸν ἐλατήριον, ἡ συναισθηματικὴ καὶ ἠθικὴ αὐτοῦ ἐνέργεια καὶ καρτερία δι' οὐδενὸς δύναται νὰ μετρηθῇ πειράματος, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ γίνεται γνωστὴ ἐκ τῶν ὀλικῶν ἀποτελεσμάτων. Τυφλός, ὡς ὁ Huber, ἐμπορούμενος πάθους καὶ διαφέροντος ισχυροῦ πρὸς τὰς μελίσσας καὶ τοὺς μύρμηκας, δύναται νὰ παρατηρῇ τὰ ζῶφια ταῦτα διὰ τῶν ὀφθαλμῶν ἑτέρων ἀνθρώπων κάλλιον ἢ αὐτοὶ οὗτοι διὰ τῶν ἑαυτῶν ὀφθαλμῶν. Ὁ μακαρίτης βουλευτὴς Kavanagh, γεννηθεὶς ἐπὶ μεγίστη λύπη τῆς μητρὸς ἄχειρ καὶ ἄπους, ὑπῆρξε τολμηρὸς ὁδοιπόρος, ἵππεὺς καὶ φιλογυμναστὴς διάγων θυραῖον βίον ἀθλητικόν. Ἄλλ' εἰς τίνα «ἀρνητικὰ» ἀποτελέσματα θὰ κατέληγέ τις, ἐὰν ἤθελε νὰ μετρήσῃ ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τὰς κινητικὰς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπου τούτου! Ὁ Romanes ἐμελέτησε τὴν στοιχειώδη πρόσληψιν ἐπὶ πολλῶν προσώπων παραγγέλλων αὐτοῖς πρῶτον μὲν ν' ἀναγινώσκωσι παράγραφον τινὰ ὅσον ἠδύναντο ταχέως κατανοοῦντες ἅμα αὐτήν, εἶτα δὲ νὰ καταγράψωσιν ὅσα ἠδύναντο ν' ἀναμνησθῶσιν ἐκ τοῦ περιεχομένου αὐτῆς. Εὗρε δὲ μεγίστας διαφορὰς ἐν τῇ ταχύτητι τῆς ἀφομοιώσεως· τινὲς ἔχρηζον τετράκις πλείονος ἢ ἄλλοι χρόνου, ὅπως καταλάβωσι τὸν νοῦν τῆς παραγράφου, οἱ δὲ τάχιστα ἀναγνώσται ἦσαν κατὰ κανόνα οἱ ἔχοντες τὴν καλλίστην ἀμεσον μνήμην καὶ οὐχὶ—λέγω δὲ τοῦτο ἐντόνως—οὐχὶ οἱ κεκτημένοι τὴν μεγίστην